

ינטל-אנשל – דמות טראגית

ינטל, בחור הישיבה מאת יצחק בשביס־זינגר

דורותיה קרוק בספרה יסודות הטרגדיה (קרוק, תש"ל) מאפיינת את הגיבור הטראגי כבעל תכונות ומעשים מסוימים. רוב הגדרותיה הולמות את דמותה של ינטל.

ליבה של הטראגדיה הם המאבקים. בטראגדיה הקלאסית אופיים של המאבקים חורג מן החיים הרגילים.¹ ינטל אכן נאבקת בחיים עצמם – היא נאבקת בעובדת היותה אשה. גם אביה מודה שבחינוך שהעניק לה הוביל אותה לעבר הזכריות כי: "אין הימל מאַכט מען אויך טעותים" (עמ' 131) – "גם בשמים עושים טעויות"² ומה נראה לכאורה פשוט יותר מתיקון טעות לאחר שהובחנה? אלא שבן־אנוש, המנסה לתקן טעות שבשמים, חוטא בחטא חמור של גאווה (היבריס), חטא שלא רק שאינו מתקן את הטעות הראשונית, שספק בכלל אם אבחנתה כטעות היתה נכונה, אלא עוד מסתבך בשורה של טעויות נוספות האחת מסוכנת מקודמתה. הסיבוך מדרדר אותו עד לאבדון הסופי. "אַז מ'זאָגט אַלף, מוז מען זאָגן בית" (עמ' 145) – "כשאומרים א' צריך לומר גם ב'", "ער האָט אַרײַנגעטריבן אין אַ זומפּ סײַ זיך, סײַ הדסן" (עמ' 148) – "הוא הכניס לביצה הן את עצמו והן את הדס".

ינטל לוקחת על עצמה את האחריות של תיקון הטעות והופכת לאנשל. היא מתנהגת ומתלבשת כגבר, ומאמינה שהפנטזיה המינית שלה תנצח במאבק עם הנורמות ובעיקר במאבק עם הלאווים החברתיים. אסונה של ינטל הוא רצונה לחיות על פי הדגל הפמיניסטי של שלהי המאה ה־20 בשלהי המאה ה־19. רצון שהגשמתו נידונה לכשלון. לקראת הסוף היא מודה באוזני אביגורר ששניהם כבר היו לא לכאן ולא לכאן. זהו רגע ההיסוס מקדמת־דנא – החל מהתנ"ך, דרך המיתולוגיה וכלה בפמיניזם המודרני. "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אוֹתוֹ, זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אוֹתָם" (בראשית א, 27). כאן נראה, שהפרדת המינים היא ברורה, וחשוב מזה: סימטרית. אבל בפרק ב, 18 אומר הבורא: "לא טוב היות האדם לבדו, אֶעֱשֶׂה לוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ". הסימטרייה מתערערת: בריאת האשה אינה עוד מטרה לעצמה, אלא אמצעי עזר לזכר. סימטרייה אמנם אין, אבל ה'עזר' רומז לפחות על ההרמוניה, לא כך 'כנגד' גם אם נפרשו במובן התמים של 'מולו', עדיין נקבל את שתי הבריאות האנושיות לא על אותו קו, אלא משני צידיו. ההיסוס עד שלב זה הוא סביב השאלה, האם היחסים בין השניים הם הרמוניים או דיסהרמוניים? אמנם, הם משני צידי המתרחס אבל העמדה אינה קובעת את איכות היחסים. מה עוד, שאלה מלכתחילה נוצרו למטרה של עזרה – אבל העזרה אינה

מושלמת. היא חר־צדדית, שכן האשה נועדה לעזור לגבר ולא להיפך. העדר מושלמות מוליד את הספק. כאן טמונה תחושת הקיפוח הממושכת שהתגבשה במשך דורות ארוכים.

ינטל מנסה לעבור את הגבול. היא מתעלמת ביודעין מן התפקיד המסורתי של ה'עזר' וחותרת לעצמאות ולשוויון מוחלטים. נראה, שינטל בהשקפתה ובהתנהגותה מבליטה את תהליך הבריאה כפי שהוא מתואר בבראשית ב, 21-22: "וַיִּפֹּל ה' אֱלֹהִים תְּרַדְמָה עַל הָאָדָם וַיִּישָׁן וַיִּקַּח אֶחָת מֵצִלְעָתָיו וַיִּסְגֶּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָה. וַיִּבֶן ה' אֱלֹהִים אֶת הַצֶּלַע אֲשֶׁר לָקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיְבִיאָהּ אֶל הָאָדָם". ויישן – הגבר לא יכול היה לעקוב אחר תהליך בריאת האשה, ואולי היה פה אפילו גוון של מרמה מסוימת. זו בדיוק השיטה שנוקטת ינטל. היא אינה מנוולת, אין לה שום כוונות זדון להוליך שולל את הפרט או את הכלל. להיפך, בהתנהגותה היא אולי מִישֶׁמֶת את המסר האפלטוני האומר, כי ההפרדה בין המינים היא המלאכותית (ושוב ההיסוס שלנו: שהרי אנו חונכנו לחשוב שהפרדה זו היא הדבר הטבעי ביותר עלי אדמות!), היא השוברת, ושומה עלינו לתקן שבר זה. "ער, אַנְשֵׁל, וּאָס הָאָס גַּענוּמַעַן אויף זיך די אַלע לאַסטן ווייל זיין זעל האָט באַגערט צו לערנען תורה" (עמ' 149) – "הוא אנשל שהעמיס על עצמו את כל המשאות כי נשמתו חפצה ללמוד תורה".

מטרתה הראשונית של ינטל היתה להשפיל, לקנות דעת ולא להסתפק בתפקיד ה'עזר'. כשהגיעה לפרקה סירבה בתוקף לכל הצעות השידוכים משום שלא היתה מסוגלת לענות על הסטריאוטיפ הנשי שסימניו הם בישול, תפירה, גידול ילדים וכו': "יענטל האָט געוווסט, אַז זי טויג נישט צו ווייבערישע זאַכן" (עמ' 131) – "ינטל ידעה שהיא אינה מוכשרת לעניינים נשיים".

אין לינטל כוחות בריאה המסוגלים להפיל תרדמה על קהילה שלמה ועל כן היא נזקקת לתחפושת. והתחפושת, מסביר הויזינגה בספרו האדם המשחק (הויזינגה 1966: 48), שמה לאל את מוחלטותה של האמת לפעמים עד כדי גינויה המוחלט. קיים הבדל גדול בין תחפושת לתרדמה. זו האחרונה, מבטלת, ולו לזמן מוגבל, את ה'אני' האמיתי, ואילו זו הראשונה מקיימת בו־זמנית את שני ה'אני'. כאשר מדובר בזמן קצר, יש סיכוי טוב שלתחפושת יהיה אפקט של מהתלה ותו לא. "די זאַך איז געוואָרן ווי אַ שפּיל: ווי לאַנג קאָן מען נאַרן קהל? און ווי אַזוי וועט דער אמת אַרויסשווימען?" (עמ' 149) – "הדבר הפך למשחק: כמה זמן אפשר לשטות בקהל? ומתי האמת תצוף".

במסגרת התחפושת, מסביר הויזינגה, יכול 'היוצא מן השורה' להגיע "לדרגה של שלמות", והואיל והשלמות היא בלתי אפשרית, יוכל מִשְׁכָּה להיות קצר עד אפסי; וככל שהזמן יארך "תדבק המסכה". הסרתה, לפיכך, תהה כרוכה בכאבים, ולא תמיד תצלח. מצב גרוע עוד יותר הוא הצלחה חלקית – וזו היתה מנת חלקה של ינטל.

ינטל מתחפשת לגבר והופכת חבר ללימודים לאביגדור. ידידות בין שני גברים. אבל, כאמור, ההתחפשות היא מלאכותית, ולכן אינה מבטלת את ה'אני' האמיתי ובוודאי שלא תוכל לבטל את המשיכה המינית. לזו כללים עצמאים משלה ואין

תחפושת שתוכל לה. ינטל מתחילה בפעולות דיכוי, ומאחר שהיא טיפוס אקטיבי ומהיר החלטה, היא אף מגדילה לעשות ויוזמת, אם כי בעידודו של אביגדור, את נישואיה להדס אהובתו. אולי כדי לנקום בו, או אולי 'לתפוס' כמה שיותר ממנו, עד כדי מילוי מקומו, עד כדי הפיכת השניים לישות אחת בנקודה האינטימית ביותר. ההסתבכות גוברת: הדס, כמובן אינה מתעברת, אבל ינטל יודעת היטב כיצד לגאול אותה מבתוליה. המשיכה להדס היתה בפירוש קיימת בימי הרווקות של השניים, שעה שאנשל היה סמוך על שולחן אביה. לא פעם בראותו(ה) את פניה היפות, היה (היתה) מהרהר(ת) לעצמו(ה). כי חבל שאינה גבר. כלום יש פה רמז ליחסים לסביים? ואולי היתה הנטייה משכבר ימים, והיא זו שדחפה את ינטל לאמץ לה דפוסי התנהגות 'גבריים'? והאם היתה זו נטייה או שמא חינוך האב, שכיוונה עוד משחר נעוריה לדפוסים כאלה? ושמא שילוב השניים גם יחד? ובכלל, אם מדברים על החינוך שנתן האב, האם הוא באמת אחראי לתסבוכת המאוחרת? או שמא כל חטאו היה בכך, שהוא הקדים את זמנו והבין בחוש מה שהבינו עשרות שנים מאוחר יותר כי הבת ראויה להשכלה יהודית כמו הבן.

דברי בן עזאי ראוים הם יותר מאלה של רבי אליעזר: "בן עזאי: חייב אדם ללמד את בתו תורה... רבי אליעזר אומר: כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תיפלות". אבל גם פה מתעורר ספק, משום שבשלב מסוים שואל האב את בתו אם יש לה נשמה של גבר. הוא אולי גם נבהל לנוכח תוצאות חינוכו, והוא כבר לא ידע אם נטיית הבת ל'גבריות' היא מולדת אם לאו. פה צריך לציין גם את המראה החיצוני שלה, שהיה שונה כל כך ממראה חברותיה: היא היתה גבוהה, צנומה, גרומה עם חזה קטן וירכיים צרות. "ס'איז איר אפילו געוואקסן אַ פּוֹךְ איבער דער אויבערשטער ליפ" (עמ' 132) – "צמחה לה אפילו פלומה מעל לשפתה העליונה". אין ספק, שלימים הקל עליה טכנית מראה טבעי זה את ההתחפשות. היא גם התאמנה בכך: בשבתות אחר הצהריים, כאשר האב ישן, היא נהגה ללבוש את בגדיו ומן המראה השקיפה אליה דמות של נער שחרחר נאה, ולמעט צמותיה דבר לא הסגיר את נשיותה. פה צריך לזכור, שתמיד איים משהו על הגבריות המלאכותית, די אם נראה את סיבלה כאשר היא נזקקה לכל אותן התחבולות על מנת לא להצטרף לעמיתיה לרחצה. מה עוד שבחברת הבחורים הרגישה ינטל הרבה יותר בנוח מאשר בחברת בנות מינה.

ודאי הוא, שינטל קיבלה חינוך חריג. אלא שהיא הקצינה עוד יותר את החריגות כפי שנאמר: "כ'בין שוין נישט אַהין און נישט אַהער" (עמ' 156) – "כבר איני לא זה ולא זה". בשלב זה, נדמה, שלינטל-אנשל נטייה לסביית, אבל מתחת למסכה היא ינטל בלבד, ללא שום תו של אנשל. היא אמנם מתייסרת בתשוקתה המינית לאביגדור. מערכת יחסים זו בניגוד לקודמת שהזכרנו, ובניגוד לזו שתתקיים מאוחר יותר בין אביגדור לפשה, נראית כנורמלית לחלוטין וכנבנית על פי כל הכללים המדורגים. תחילתה במשיכה בלתי מוסברת: אביגדור בוחר באנשל כבן זוג ללימודים; המשכה ביחסי ידידות ושיאה, כפי שהדבר קורה בדרך כלל אם מדובר בשני המינים, באהבה ובמשיכה מינית. כך, כבר ראינו בהקדמה ל'משתה' של אפלטון, שהאהבה היא התגברותה של הידידות. כלומר: ניצני החיזור

והארוטיקה נזרעו כבר פה, אגב, רמו ליסוד הארוטי: כשאביגדור עישן, הוציא אנשל את הסיגריה מפיו ונשף נשיפה. כך גם ליסוד החיזור: אנשל נהג מדי בוקר להביא לאביגדור את דבר המאפה אשהב ולפנקו במתנות שונות. גם לטיוליהם המשותפים היה נופך רומנטי: ליערות אורנים... למרבצי דשא... להלן שיחה של השניים בעת אחד מטיוליהם. שיחה תמימה לכאורה בין שני חברים, אבל טעונה מתח מיני הפורץ וגואה מתחת לפני השטח:

"פֶּאָר וואָס קאָן נישט זײַן אַ מיידל ווי אַ מאַנספּערשוין?" (עמ' 137) – "מפני מה אין נערה יכולה להיות כמו גבר?", שאל פעם אחת אביגדור והביט אל הרקיע.

"וואָס מיינסטו?" – "מה כוונתך?"

"פֶּאָר וואָס האָט הדס נישט געקאָנט זײַן ווי דו?" – "מדוע אין הדס יכולה להיות כמוך?"

"וואָס בין איך?" – "מה אני?"

"אַ ווילער בחור". – "בחור חמד".

כאן מגיבה אנשל-ינטל כמחוזרת אמיתית. היא תולשת את עלי הפרח שבידה, משליכה בשובבות ערמון (זהו פרי אדום, קונוטציה מינית ברורה) לעבר אביגדור. לפתע, שובר אביגדור את קלילות שיחתם בהכרזה הדראמטית הבאה: "מ'רעדט מיר אַ שידוך" (עמ' 138) – "מבקשים לשרך אותי". חדל סדר שובבות, חסל סדר קוקטיות. אנשל מתיישב מיד ושואל:

"מיט וועמען, האָ?" – "למי, האָ?"

"מיט פֿייטלס טאַכטער פעשע". – "לבתו של פייטל, לפשה".

"די אַלמנה?" – "האלמנה?"

"יאָ". – "כן".

"פֶּאָר וואָס זאָלסטו עפעס נעמען אַן אַלמנה?" – "ומדוע זה תישא אלמנה?"

"די מיידלעך ווילן מיך נישט". – "הבתולות אינן רוצות בי".

"ס'זועט זיך נאָך געפֿינען פֶּאָר דיר אַ מיידל" (עמ' 138). – "עוד תימצא נערה בשבילך".

כאן מתחיל מסע השכנוע של אנשל, שכוונתו להניא את חברו-אהובו מן השידוך. הוא מדבר סרה בפשה. שיטה, אגב, שנקט בה, אם כי לא באותה חריפות קודם לכן, כאשר נהג לדרווח לאביגדור על הדס שעל שולחן אביה נסמך: היא אינה יפה, היא מבולבלת, היא חושבת עצמה... אבל ההחלטה נעשתה, וכאשר מספר ימים מאוחר יותר הביא אנשל יין ועוגות לקידוש לציון אירוסיו, הוא נחנק כבר בלגימה הראשונה.

"אינך גבר" מקניטו אביגדור... ולא ידע כמה עצובה היא הבדיחה שהשמיע... בשלב זה, שמורה הידיעה לְמַסְפָּר ולקורא, הנהנים לאורך כל היצירה ממעמד עליון. הם יודעים על התרמית מראשיתה, ורק רגע גילויה נסתר מעיניהם. ובינתיים, כמו לצופה בטראגדיה הקלאסית, מלווה אותם תחושת אסון כבדה. אסון זה בהתגשמותו ועוד קודם לכן בהטרמתו, יעורר את רגשי הרחמים – הקטרוזיס של הקורא – שכן כל המעורבים באסון, וינטל בראשם, הם אחרי הכול מטיבם נושאים ערכים חיוביים. אף כי העונש הוא בלתי נמנע ואולי אפילו צודק, צר לו לקורא

על ינטל, שכל מה שרצתה הוא לרוות את צימאונה האינטלקטואלי ובכך גזרה על עצמה ועל יקיריה תבוסה.

לסיום, נסקור את שלבי ההידרדרות שהובילו לתבוסה זו: השלב הראשון, לאחר האירוסין הכפולים של אנשל להדס ושל אביגדור לפשה, חל נתק בין אנשל לאביגדור. החלל שנפער בליבו של אנשל לא היה ניתן לגישור. כאן מופיעה אמירה חריגה שמעית של המספר: ינטל זו נערה שהגיעה לפרקה, מאוהבת בצעיר נשוי לאחרת. המסכה דבקה בה, והיא יודעת שעתה מאוחר לגלות את האמת משום שלעולם לא תוכל עוד להתנהג לפי דפוסים נשיים, והיא יודעת שהתרמית פוגעת בה יותר מאשר באחרים. הפתרון בחלום: כאן היתה בעת ובעונה אחת גבר וגם אשה. בחלום, דהיינו בפנטזיה הבלתי בלומה, הדברים יכולים להסתדר. לא כך במציאות. השניים שווים זה לזו, והקשר ביניהם, כפי שקורה הדבר לעתים קרובות בעקבות פרידה, מתחזק. המחוננים של שתי המשפחות פייטל ואלטר ויסקובר קוראים להם 'דוד ויהונתן', דימוי בהחלט לא מקרי. קול סמוי של המחבר מזכיר לנו את הפסוק המקראי: 'נפלאַתָּה אֶהְבֶּתְךָ לִי מֵאֶהְבֶּת נָשִׁים' (שמואל ב א, 26). פסוק המעלה את השאלה, את ההיסוס: כלום מדובר ביחסי ידידות או במשיכה מינית הומוסקסואלית-הטרוסקסואלית? ומה פירושם של דברי אנשל לאביגדור הטוען כי... לו אשה היה, היה מתחתן איתו, היה יודע כיצד להעריכו. 'ווען איך בין דיין ווייב, וואָלט איך געוויסט ווי דיך ערלעך צו האַלטן' (עמ' 149). אם נדמה לאורך כל הסיפור שהמשיכה המינית היא מצידה של ינטל בלבד הרי שסופו מוכיח כי מיד לאחר הגילוי, שלמרבה הצער התרחש בשלב מאוחר מדי (זהו היסוד הטראגי המכונה 'הארה מאוחרת') נכרך גם אביגדור אחר ינטל ותחושת ההחמצה אינה מרפה ממנו: 'ווען דו זאָגסט מיר פֿריער, וואָלטן מיר דאָך געקאָנט –' (עמ' 156). – 'אחה, אילו אמרת לי קודם היינו יכולים...'. עתה ברור לו, כי אשה כינטל היא משאת נפשו, ותשוקתו להדס פגה כלא היתה. מרגע הגילוי נגזרה עליו כמיהת נצח. מה שנגזר על ינטל לוט בערפל. ינטל שניסתה לפרש את 'עצם מעצמי' במובן הפרוידיאני⁴ והמדרשי של ישות אחת ללא הפרדה החרג משמעית (כהגדרת אביגדור: נשמה של גבר בגוף אשה) הפכה כעדותה שלה עצמה לאין מוחלט: 'כ'בין שוין נישט אָהין און נישט אָהער' (עמ' 160) – 'כבר אינני לא זה ולא זה'. והאין הוא מעבר לשיאה של הפנטזיה, דהיינו לניהיליזם. גלויו של האין נעשה בחשכה שכן אור היום לא יכול לו. 'דער מצב, וואָס אין אים האָבן ביידע חברים זיך געפֿונען און די רייד וואָס זיי האָבן געוואָלט רעדן, האָבן נישט פֿאַרטראָגן קיין ליכט' (עמ' 160) – 'המצב שהם שרויים בו והדברים שהם מבקשים לדבר זה עם זה, החשכה יפה להם'.

אנשי העיר לא הסכימו לחיות עם המיסתורין לאורך זמן. הם ביקשו להיאחז במציאות. רבים מהם ניסו, כל אחד לפי דרכו, לפתור את התעלומה. מהם שטענו, כי אנשל נסחף על-ידי רוחות רעות, או אפילו כי הוא בעצמו רוח רעה (גם אביגדור חשד בשלב מסוים כי אנשל אינו אלא שד). ולראיה הזכירו את העובדה, כי מעולם לא חשף את מערומיו לעיני זולתו. אחרים האמינו שהוא הפסיד את הדס לאביגדור במשחק הקלפים, ואילו הכלי-זמר – האמן – שיעודו ליפות את

הדברים הסביר, כי אנשל ידע את אהבת חברו להדס ועל כן ויתר עליה למענו. האומנם קיימת חברות כה מושלמת? תהו התוהים.

עצם העובדה שהעלו פתרונות כה רבים, דוחה בעצם כל פתרון שהוא, וההיסוס נשאר בעינו. וכך מתערב המחבר לקראת הסוף ובלעגו להצהרות החד־משמעיות הוא בא ללמדנו לקח: "דער אמת אליין איז אָפֿט אַזוי פֿאַרבאָרגן, אַז וואָס מער מיזוכט אים, אַלץ ווייטער ווערט ער" (עמ' 164) – "והאמת היא לעתים נסתרת כל כך שככל שמרבים לחפש אותה, כן מוסיפה היא להתרחק".

התחליף לאמת הוא הדמיון, אבל גם הוא נכשל. אביגדור והדס נישאו בשבת נחמו. סמל לנסיון של הרגעה והחזרת השלווה על כנה. אבל לא כך קרה. השמחה אינה שורה במעונם ולרך שנולד קראו: אנשל. התדהמה אחזה בכולם. גם הקורא נבוך, אבל הוא לפחות היה עד לגינוי הדראמטי, ועל כן הוא יודע שהתסבוכת לעולם לא תותר. עובדה: היא נמשכת לדור השני.

המספר ידע מהרגע הראשון כי ה'סוד' סופו להיכשל, כי החירות שנטלה ינטל היתה מוגזמת, ועל כן לא היה לה כל סיכוי להתקיים. זאת אומרת, שקיים פער אירוני בין ינטל המניפולטורית, הגמישה והמוכשרת, היחידה הבקיאה בכללי המשחק, לבין החברה המוצגת על־ידיה בעמדת אי־ידיעה של תבוסתה, ומעל לשתייהן (לינטל ולחברה) ניצב המחבר המשתמע, המטלטל בחזקה את הקורא מבלי שיוכל להכריע בכל פעם לצד זה או אחר. טלטלה, המלווה בסוד קסמו של הקרנבל הנצפה – זהו הקסם הפנטסטי האוקסימורוני, ההרפתקני של הגבוליות, העושה את ינטל לגיבורה טראגית.

הערות

- 1 אנטיגוניה, למשל נאבקת במלך קריאון ונושא המאבק הוא: לקבור או לא לקבור את גוויית האח המת, נושא שהוא לכל הדעות נדיר, אפילו חד־פעמי בחיים האנושיים.
- 2 רוב התרגומים הם מתוך הנוסח העברי של ש. צוקר: בשביס־זינגר 1966.
- 3 משנה סוטה ג ד.
- 4 על פי פרויד הגדרת האשה היא 'לא גבר'. זו הגדרה הכוללת את הוויתור על הייחוד הנשי. ובעניין זה דברי ל. שפירו בניחויק המצוטטים על־ידי ד. מנור במאמרה 'ומה עם הגברים? – הם ישאלו' (סטודיו 12, 1960): 'תהיה אשר תהיה עמדתם בשאלה מה קובע את ההבדל, מסכימים החוקרים במדעי החברה שהמינים דומים יותר מכפי שהם שונים'. ועל פי המדרש: (1) בראשית רבה, פרשה ת, סימן א: (בראשית א, 26) וַיֹּאמֶר ה' נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ. אמר ר' ירמיה בן אלעזר: בשעה שברא הקודש ברוך הוא את האדם הראשון, אנדרוויגנוס בראו, הדא הוא דכתיב (בראשית ה, 2): וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֱדָם וְיִקְרָא אֶת שְׁמֵם אָדָם. (2) מסכת ברכות סא, ע"א: אמר ר' ירמיה בן אלעזר: דו פרצופים ברא הקדוש ברוך הוא באדם הראשון, שנאמר: אחור וקדם צרתי.

- אבישי מ.: 'על י. ב. זינגר: המופלא והפשוט בעולמו', מאזנים חוב' 6, עמ' 197-463.
- בשביס-זינגר י. 1966: ינטל בחור הישיבה, תרגום מהגרסה האנגלית: ש. צוקר, עם עובד, תל-אביב.
- באשעוויס י. 1971: מעשיות פון הינטערן אויוון, פארלאג י. ל. פרץ, תל-אביב, 131-164.
- גרפינקל ל. תשמ"ג: דגמיו של הפנטסטי ביצירות: ב. זינגר, ב. שולץ, ר. גארי. עבודת מ. א. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- הויזינגה 1966: האדם המשחק, תרגום מהולנדית ש. מוהליבר, מוסד ביאליק, ירושלים.
- מנור ד. 1990: 'זמה עם הגברים ישאלו', סטודיו 12, תל-אביב, 20-22.
- קרוק ד. תש"ל: יסודות הטרגדיה, תרגום מאנגלית: א. יבין, הקיבוץ המאוחד תל-אביב.
- Todorov T. 1973: *A Structural Approach to a Literary Genre*, Cleveland: Press of Case Western Reserva Univ.